

ЕКОНОМІКА

УДК 33.05-044.372

JEL P00, D57

**Теоретичні основи виникнення
та розвитку кризових явищ в економічних системах**Григорян Р.Х. *Уманський національний університет садівництва* E-mail: Григорян Р.Х. robertgrigoryan7474@gmail.com

Григорян Р.Х. Теоретичні основи виникнення та розвитку кризових явищ в економічних системах. Економіка та управління АПК. 2024. № 1. С. 59–73.

Nryhorian R. H. Theoretical foundations of the emergence and development of crisis phenomena in economic systems. AIC Economics and Management. 2024. № 1. PP. 59–73.

Рукопис отримано: 07.03.2024 р.
Прийнято: 21.03.2024 р.
Затверджено до друку: 24.05.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-189-1-59-73

У статті узагальнено теоретичні основи виникнення та розвитку кризових явищ в економічних системах та особливості їх прояву на макрорівні. Наголошено, що економічна криза - це складно структурована та багатофакторна система взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, а також багатокомпонентна внутрішня структура, що й ускладнює процес її вивчення. Встановлено, що в науковій літературі переважає позиція розгляду кризи як несприятливої ситуації у розвитку окремих економічних систем, однак спостерігається наявність різних підходів до дефініції цього поняття, а також переваг її сприятливих і несприятливих характеристик.

Узагальнено теоретичні засади економічної науки щодо розуміння сутності економічних криз та виділено такі підходи: класичний, раціонального поєднання ринкового саморегулювання та державного регулювання, посередницько-поведінковий. Встановлено, що кризу розглядали як чинник негативного впливу на економіку, зумовлений нестабільністю ринків, а також як процес, який вимагає оперативного реагування з метою стабілізації кризової ситуації та нейтралізації її наслідків.

Привернуто увагу до такої характеристики кризи, як її тривалість, що залежить від стану зовнішнього і внутрішнього середовищ функціонування економічних систем та потребує проведення детальної ідентифікації чинників та векторів впливу. Систематизовано існуючі підходи до дефініції поняття «криза» та виділено дві основні групи, одна з яких розглядає кризу як негативне явище, а друга – як переломний період у життєвому циклі підприємства, як імпульс для подальшого розвитку, який може мати як негативні, так і позитивні наслідки. Зроблено висновок про необхідність відстеження менеджментом будь-якого підприємства середовища його функціонування з метою виявлення можливих причин виникнення криз та їх моніторингу.

Обґрунтовано причини ймовірності виникнення кризи на рівні підприємства внаслідок зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ його функціонування. Запропоновано розмежувати поняття «криза» як стан підприємства, який передбачає його дезорганізацію, та «кризовий процес» як нестабільний динамічний процес зміни значень основних параметрів його внутрішнього та зовнішнього середовищ.

Авторський підхід до розгляду кризи передбачає розгляд стану підприємства в точці перелому, що визначається протиріччями між внутрішнім і зовнішнім середовищами, які за відсутності можливості їх розв'язання можуть спричинити незворотні наслідки для системи функціонування. Щодо розуміння кризового процесу, то його слід розглядати як процес, який змінює стан підприємства під

впливом протиріч між внутрішнім та зовнішнім середовищами, що постійно змінює значення основних їх параметрів та має неперервний, динамічний, нестабільний, циклічний характер. Аргументовано, що кризовий процес починає виникати за умови невідповідності внутрішнього стану підприємства його макросередовищу, що може призвести до можливої його ліквідації. Обґрунтовано необхідність вивчення кризи за етапами кризового процесу, що дозволить визначити точки біфуркації, у яких підприємство стає нестійким, за періодами розвитку кризового процесу, та виділити такі види кризи: стратегічну, ліквідності, неплатоспроможності, критичну.

Ключові слова: криза, кризовий процес, економічна система, підприємство, тривалість кризи, точки біфуркації.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. В умовах посилення невизначеності, внаслідок продовження війни на території країни із російським агресором, ускладнення зовнішнього середовища функціонування бізнесу, підприємницькі структури дедалі більше перебувають під впливом кризових ситуацій та їх наслідків. Очевидно, що в нинішніх високо ризикових умовах кризові явища зумовлюють як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники їх виникнення, що спричинює високу частоту їх прояву та значно ускладнює процес передбачення та прогнозування ризиків.

Безсумнівно, що із початком повномасштабного воєнного вторгнення росії на територію України відбулося порушення виробничих зв'язків; розрив ланцюгів постачання сировини, матеріально-технічних ресурсів; втрата збуту готової продукції та інші чинники, які зумовили глибоку затяжну економічну кризу. Отже, вітчизняні бізнесові структури відчувають зростання існуючих та появу якісно нових викликів та загроз, які постійно генеруються кризогенними факторами, що потребують розробки дієвих управлінських рішень щодо реагування на них. У зв'язку із цим доцільно уточнити теоретичні засади виникнення та розвитку кризових явищ, що сприятиме поглибленню теоретичного апарату антикризового менеджменту.

Вивчення наукової літератури щодо дефініції кризи, систематизації чинників, які зумовлюють прояви кризових явищ, підходів до дослідження цього економічного поняття [1-4] дозволило зробити висновок про те, що існує необхідність у теоретичному переосмисленні питань циклічності розвитку кризових процесів з метою пошуку напрямів удосконалення та формування інструментів антикризового управління.

Зазначимо, що національна економічна система перебуває не лише під впливом негативного впливу війни, різних аспектів макро-

економічної нестабільності, як-от безробіття, інфляція, послаблення національної валюти, дисбалансів у зовнішньоекономічній діяльності тощо, але й потребує додержання принципів економіки знань, циркулярної та «зеленої економіки» [5, 6]. Кожне із перелічених явищ хоча й має різну природу та рівень впливу на стабільність економічної системи, може бути охарактеризоване як частина економічного ризику.

Водночас, розглядаючи соціально-економічні особливості кризових явищ в економічній сфері, необхідно зазначити, що дефініція «криза» має багатофункціональний характер, однак у дослідженнях економічної теорії часто згадується у зв'язку із високою значимістю цієї категорії стабільності економіки як на національному, так і на світовому рівнях. Водночас з точки зору цілі та логіки проведення наукового дослідження найбільш важливим є визначення взаємозв'язку досліджуваного виду кризи із економічною кризою, а також оцінювання впливу макроекономічної кризи на досліджуваний вид кризи.

Очевидно, що пошук та обґрунтування оптимальних рішень щодо зміни кризової ситуації неможливо здійснити без визначення чітких взаємозв'язків цього виду кризи з іншими ризиковими ситуаціями на різних рівнях економічних систем. Особливо очевидним є це припущення в сучасних умовах, коли можна спостерігати високий рівень залежності економічних систем від глобальних кліматичних умов, нестабільності світової системи, а також від наслідків ведення війни як в окремих регіонах, так і на рівні національної економіки.

Економічна криза є складно структурованою та багатофакторною системою, яка передбачає не лише наявність різноманітних і не завжди очевидних для дослідників взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, але й є багатоконпонентною внутрішньою структурою. Доказом цього є еволюція економічних систем,

яка взаємопов'язана із кризовими явищами економічного характеру та відрізняється лише за критеріями, зумовленими рівнем науково-технологічного і соціального розвитку.

Мета дослідження. Метою статті є узагальнення існуючих теоретичних підходів до розуміння кризових явищ, ідентифікації та дослідження чинників їх прояву на різних рівнях економічних систем, а також уточнення дефініції кризи із урахуванням реальних умов функціонування економічних систем та систематизація чинників, які її зумовлюють.

Матеріал і методи дослідження. Теоретичною основою дослідження є концептуальні підходи, теоретичні засади, представлені у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників з питань виникнення та розвитку кризових процесів, які охоплюють теорії системного підходу, антикризового управління, забезпечення конкурентоспроможності, економічної стійкості, сталого розвитку, інноваційної економіки, галузевих ринків, а також положень економічної теорії, засад стратегічного менеджменту, економіки знань.

Під час дослідження використано методи системного підходу та аналізу, контент-аналізу наукової літератури, історичного та логічного, аналізу та синтезу, абстрактно-логічний, метод узагальнення, наукової інтерпретації, монографічний, дедукції та індукції, абстрагування, термінологічного та категоріального аналізу, що дозволило поглибити теоретичні засади дослідження сучасних кризових явищ на розвиток бізнесових структур.

Результати дослідження та обговорення. Сучасні економічні умови функціонування бізнесових структур характеризуються високим рівнем мінливості та невизначеності, а також проявом слабко прогнозованих несприятливих чинників зовнішнього середовища, які впливають на функціонування вітчизняних підприємницьких структур. Очевидно, що їх несприятливий вплив у поєднанні із неефективними управлінськими рішеннями менеджменту бізнесових структур, а також іншими факторами внутрішнього середовища зумовлюють прояв кризових ситуацій, які спроможні зумовити неплатоспроможність та банкрутство суб'єктів господарювання.

Термін «криза» (від грец. «crisis») – поворотний пункт, рішення, результат) вперше був використаний в античній судовій практиці при винесенні вироку, пізніше – у такій сферах людської діяльності як медицина (поворотний момент), військова справа (результат битви) та мистецтво. Цікаво, що криза не розглядалася як негативний фактор, однак на початку XIX

ст. термін запозичено економікою, де переважно розглядався в аспекті негативного впливу.

Узагальнення наукової літератури дозволило встановити, що у більшості джерел криза розглядається як певний несприятливий етап у розвитку окремих соціально-економічних систем, а також спостерігається наявність різних підходів до дефініції цього поняття із виокремленням її сприятливих і несприятливих характеристик. Не викликає наукового сумніву факт, що у зв'язку зі значним впливом економічної кризи на стан будь-якої соціально-економічної системи, незалежно від періоду її прояву, ця категорія є важливим об'єктом для проведення наукових досліджень представниками економічної теорії. Однак до XIX століття в економічній теорії не проводилися комплексні дослідження, у яких кризу розглядали б як окремий об'єкт наукових пошуків із формуванням власної методології та інструментарію оцінювання не лише фактичних наслідків для економіки в цілому, але й причин виникнення, розроблення методики діагностики та превентивних заходів кризових ситуацій у майбутньому.

Встановлено, що більшість науковців-економістів від представників античності (Арістотель, Гіппократ) до представників класичної економіки (А. Сміт, Д. Рікардо) розглядали не безпосередньо кризу як цілісний об'єкт, а лише важливі характеристики прояву кризи. Серед характерних рис кризових явищ ними виділено такі: відсутність збалансованості у споживанні економічних благ і ресурсної бази з урахуванням чинників зовнішнього середовища, насамперед, природного характеру; тимчасові погіршення кон'юнктури ринку, що зумовлено зниженням попиту у зв'язку із зубожінням міського населення або зниженням пропозиції у зв'язку з підвищенням рівня податкового тиску на торговців і ремісників; прояви перевиробництва, які також зумовлені дисбалансом попиту і пропозиції, пов'язані із низьким ступенем еластичності пропозиції за таким показником як ціна; зміни у господарських зв'язках через низку причин, що не пов'язані безпосередньо з економічною ситуацією і негативно впливають на забезпечення торговельних відносин тощо.

У науковій літературі існує думка, що вперше розгляд економічної кризи як окремої наукової категорії, яка має власну теоретичну основу, зробив швейцарський мислитель Жан Шарль Леонардо де Сімонді. У науковій праці «Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення» [7], опублікованій в 1827 р., він описав кризу як перманентне явище, що має цикліч-

ний характер, привносить значні збитки для найбільш важливого прошарку суспільства – промислової буржуазії та класу середнього підприємництва, що народжується, зумовлює різке скорочення доходів більшості населення, внаслідок чого відбувається зниження рівня купівельної спроможності у короткостроковому періоді часу. Дослідник також різко наголошував на негативному прояві перевиробництва, оскільки вважав його прийнятним винятково в умовах підвищеного попиту в короткостроковому періоді часу та розглядав як реакцію на запити споживачів, а не як природний процес, який може бути модифікованим на основі винятково ринкових інструментів впливу, як це відображалось у прибічників класичної економічної теорії А. Сміта, Д. Рікардо, Ж-Б. Сея.

Помітне місце в економічній теорії посідають розробки в теорії економічних криз Джона Стюарта Мілля, який в рамках наукового трактату «Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy» [8] вперше ввів у науковий обіг поняття «торгова криза», причини якої, поряд із традиційним насиченням ринку у вигляді надлишкової продукції або зниженням споживчого попиту у зв'язку із зовнішніми умовами, наприклад, природними катаклізмами, можуть бути спровоковані спекулятивною діяльністю окремих учасників ринкових відносин, які спеціально провокують настання кризової ситуації з метою одержання додаткового прибутку.

Неодноразово дефініцію «економічна криза» використовував К. Маркс, у наукових працях якого, зокрема, у його відомій праці «Капітал», криза розглядається як певний індикатор значного занепаду капіталістичної ідеології, яка домінувала в той час у Західній Європі і була тісно взаємопов'язаною із основними макроекономічними проблемами, а саме безробіттям, зниженням економічного зростання та низьким рівнем життя представників пролетаріату [9].

Прибічником цієї теорії був засновник першої комуністичної держави, побудованої на принципах і положеннях марксистської наукової школи В. Ульянов (Ленін), який вважав кризу економічних відносин незмінним атрибутом будь-якого капіталістичного суспільства, характеризував кризу перевиробництва як закономірний процес наявності інституту приватної власності та обґрунтував необхідність багаторівневої системи централізованого державного планування виробничо-господарської діяльності в умовах обов'язкової націоналізації корпоративного та приватного майна та обмеження ведення підприємницької діяльності.

Водночас окремі науковці-економісти, навпаки, вважали кризу явищем, яке характеризує особливості функціонування конкретних ринків або галузей певного періоду, а не є специфічною рисою капіталістичної економічної системи. Одним із перших дослідників, які вивчали питання виникнення та розвитку економічної кризи як важливої соціально-економічної категорії, став економіст та соціолог М. Туган-Барановський, який запропонував більш комплексне, на його думку, поняття «стагнації», що відображає динамічний характер кризових явищ та вказує на поступовий перехід до погіршення економічної кон'юнктури.

Зарубіжні дослідники також обґрунтовували близькі за сутністю, але нетотожні тлумачення кризи як явища в економічному житті суспільства. Наприклад, поняття «реcesія» і «депресія» були введені до наукового обігу в часи «Великої депресії» (1929-1939 рр.) такими відомими науковцями як В. Торп, В. К. Мітчелл, П. Самуельсон, Д. Нордахаус. Більшість науковців того часу як-от Г. Манків і М. Тейлор ототожнювали кризу з основними проблемами макроекономічної нестабільності та інфляцією пропозиції [10].

На початку ХХ століття поняття «криза» стали розглядати не лише із урахуванням економічних аспектів, а й з точки зору настання ризикових ситуацій, оцінювання ймовірності її настання в той чи інший період часу. Одним із перших дослідників в цій області став А. Вілет, який у науковій праці «The Economic Theory of Risk and Insurance») наголошував на недостатньому використанні кількісних методів дослідження до вивчення природи і наслідків виникнення кризових ситуацій [11].

Зазначимо, що значний внесок у теорію економічних криз внесли такі відомі західні економісти як Ф. Найт і Дж. М. Кейнс. Ф. Найт детально розглянув та оцінив можливості теорії ймовірності щодо оцінювання кризових явищ в економічній системі, чітко розмежував поняття ризику настання кризи за цілим рядом економічних причин та їх впливу на розвиток суспільства.

Дж. М. Кейнс наголошував, що прояв економічних ризиків можна нівелювати на основі використання інструментів державного регулювання та здатності підприємницького сектору до адаптації в поточних умовах. Отже, вперше теорія економічних криз була об'єднана із теорією ймовірності та оцінювання ризиків, що дозволило перемістити досліджувану проблематику із винятково якісного рівня описового характеру на новий кількісний рівень. Зазначимо, що Дж. М. Кейнс також

значну увагу приділяв оцінюванню ризиків настання економічних криз у праці «A Treatise on Probability» [12], але наголошував, що кризові явища мають циклічний характер та їх можна порівняти між собою щодо особливостей кожного конкретного етапу. Дослідник привертая увагу до інфляції попиту як основного фактора виникнення кризових ситуацій та необхідності інвестування як ефективного інструменту регулювання настання можливих криз із урахуванням монетарної системи.

У подальших наукових працях зарубіжні дослідники основну увагу приділяли питанням класифікації кризових ситуацій та характеристик окремих видів кризи (фінансової, валютної та ін.) [13], впливу інформаційних технологій на подолання криз економічного характеру [14], ролі глобалізації та її впливу на виникнення ризику в світовій соціально-економічній системі [15].

Водночас глобалізація перебуває під посиленням впливом кризи внаслідок ведення торговельної війни між США та Китаєм, веденням реальної війни в Україні, а також на Близькому Сході, що доповнюється постійно зростаючою нерівністю та стагнацією заробітної плати, низькою дієвістю міжнародних інституцій у врегулюванні зазначених проблем [16]. За таких умов навіть прихильники глобалізації визнають, що вона принесла однокі вигоди, і що загрози, які стали очевидними під час пандемії Covid-19 та катастрофи в ланцюгах поставок, не виправдовують слабого регулювання та низької вартості робочої сили.

Як підтверджують результати дослідження сучасних українських науковців [17, 18], не залишаються поза увагою актуальні питання теорії та практики економічних криз. Узагальнення наукової літератури з питань розвитку теоретичних засад економічних криз підтверджує високу затребуваність цієї наукової проблеми та дозволяє виокремити такі найбільш пріоритетні напрями: основні тенденції та події у рамках криз кінця ХХ початку ХХІ століття та їх вплив на українську економіку; фінансову кризу як окремий напрям розвитку кризових ситуацій, її вплив на економічну поведінку суб'єктів, а також сукупність превентивних заходів та інструментів для нейтралізації загроз поширення її негативних тенденцій на виробничий сектор; розроблення стратегічних програм розвитку окремих галузей та регіонів, зорієнтованих на подолання настання кризових ситуацій.

Отже, економічна наука щодо тлумачення сутності економічних криз сформувала наступні підходи: класичний, раціонального поєд-

нання ринкового саморегулювання та державного регулювання, посередницько-поведінковий. Так, за підходом класичної економічної теорії, криза може розглядатися як з позиції обміну, так і виробництва або розподілу. Теоретичні засади розуміння криз були розроблені класиками економічної теорії у ХІХ столітті, але формалізація окремих положень та підходів у теорії економічних криз відбулася лише у минулому столітті. Основні засадні принципи економічних криз були закладені в теорії виробництва (К.-Б. Сей, Д. Рікардо, В. Вільсон, У. С. Джевонс, М. Туган-Барановський, К. Маркс); теорії обміну (Л. Лавель, К. Жюнгляр, Дж. Мілль) і теорії розподілу (Є. Дюрінг, К. Сімонді, Дж. Мілль, Г. Геркнер), у яких кризи були вивченими з різних позицій. Ці розроблення сформували методологічну основу для проведення різнобічних досліджень задля проєктування практичних рекомендацій щодо подолання кризових явищ.

Підхід, що базується на раціональному поєднанні ринкового саморегулювання та державного регулювання економіки, передбачає у якості інструментів вплив на господарський цикл: маса грошей в обігу, банківська ліквідність, відсоткова ставка. Водночас основним агентом державної економічної політики є центральний банк. Цей підхід має прикладне значення та дозволяє використання окремих положень для вирішення практичних завдань щодо подолання кризових явищ в економіці, що підтверджується досвідом його використання як у розвинених країнах світу, так і в країнах, що розвиваються.

Посередницько-поведінковий підхід передбачає, що розвиток економічних систем відбувається на основі інтересів, які переслідують завдання її збереження та динамічного виживання. Методи виживання економічної системи можуть базуватися на наявності необхідних факторів виробництва та їх поєднання у найбільш раціональних співвідношеннях.

Отже, криза трактувалася як чинник негативного впливу на економіку, зумовлена нестабільністю ринків, а також як процес, який вимагає оперативного реагування з метою стабілізації кризової ситуації та нейтралізації її наслідків. Зазначимо, що до особливостей ринкової економіки як основного середовища виникнення економічних криз слід віднести схильність до повторення економічних явищ, циклічність. Ця тенденція була обґрунтована ще в середині ХІХ століття. Так, нарощення обсягів виробництва товарів та послуг підприємцями з метою підвищення величини прибутку призводило до їх перевиробництва. Вивченням

повторень таких тенденцій займалися А. Шпіт-гроф, Т. Веблен, Дж. Хікс, Дж. М. Кейнс, Й. Шумпетер та інші науковці, які розглядали питання циклічності економічних явищ, причини їх виникнення, а також прогнозування циклів. При цьому виявлено, що криза є обов'язковим елементом розвитку будь-якої економічної системи, запобігти якій неможливо.

Дослідження свідчать, що важливою характеристикою кризи є її тривалість. Відомо, що економічною наукою виділено такі види економічних циклів: цикли Кондратьєва – тривалістю 40-60 років, їх основною передумовою є технічний прогрес та інноваційна діяльність [19]; приватні господарські цикли – 1-12 років, пов'язані із коливаннями інвестиційної діяльності корпоративної структури [20]; цикли Кузнеця – біля 20 років, визначальним фактором є зміни в галузевій структурі та структурі відтворення [21]; цикли Жюгляра – 7-11 років, передумовою є численні грошово-кредитні чинники [22]; цикли Кітчина – 3-5 років, зумовлюються динамікою запасів товарно-матеріальних цінностей на підприємствах [23].

Вважаємо, що пояснення різної тривалості криз залежить від зовнішнього і внутрішнього середовищ функціонування економічних систем, що потребує проведення детальної ідентифікації його чинників та векторів впливу. Доказом цього є результати дослідження вітчизняних дослідників, які довели, що аграрні кризи слідує за фінансово-економічними, але внаслідок специфіки виробництва є коротшими та зміщеними щодо початку і закінчення глобальних кризових явищ [24]. Обґрунтовано, що аграрні кризи є частиною економічного циклу, в основі яких лежить технологічна трансформація сільського господарства, а також сучасні тенденції глобалізації агропродовольчого ринку, кліматичні зміни, національні особливості природно-географічної спеціалізації та технологічної модернізації, дієвість інструментів державної підтримки та менеджменту суб'єктів господарювання щодо гнучкої мінімізації та нейтралізації ризиків виробництва агропродовольчої продукції [25].

Відомо, що найбільш поширеним підходом до розуміння циклів, які відбуваються в економіці, є трициклічна схема Й. Шумпетера [26], у якій представлена ідея про процеси коливань тривалістю 55 років, 10 років і 3,33 року. Водночас дослідником визначено наступні стадії економічних циклів: криза, депресія, оживлення і підйом.

Очевидно, що економічна криза впливає на стійкість корпоративних структур, оскільки призводить до порушення рівноваги системи

функціонування підприємства, що відбувається на першій стадії економічного циклу. На цій стадії більшість бізнесових структур прагнуть розробити дієві інструменти щодо відновлення економічної стійкості шляхом використання інструментів антикризового менеджменту. Однак ті корпоративні структури, які не змогли адаптуватися до нових умов господарювання, проходять через процедуру банкрутства. Завершення кризи відбувається із настанням депресії (друга стадія), яка характеризується частковим відновленням рівноваги системи функціонування підприємств у результаті їх адаптації до нових умов господарювання.

На стадії оживлення (третьа стадія) відбувається поступове відновлення попиту, що стимулює до відродження виробництва та поетапного виходу з кризи, що забезпечує перехід до наступної стадії. Цей етап характеризується відсутністю чітких меж переходу від стадії «депресія» до стадії «оживлення».

Підйом є завершальною стадією економічного циклу, у період якої різко підвищується попит за рахунок зростання доходів населення, і, як наслідок, зростання обсягів виробництва товарів та послуг. Однак при виникненні цілого ряду причин ця стадія знову переходить у стадію кризи, і економічний цикл повторюється.

Встановлено, що стадії економічного циклу, які одержали назву «криза» та характеризуються спадом економіки і перезапуском всієї системи з метою визначення основних причин циклічності, становить підвищений інтерес у науковців. У процесі протікання економічної кризи науковці виділяють такі періоди: латентний, обвалу, пом'якшення кризи [27]. Так, латентний період характеризує економічну кризу, коли її передумови назрівають, але ще не проявляються назовні. Цей період співпадає із завершальним етапом фази стабільного розвитку (зрілості) циклу, що минає, і початком народження в ньому наступного циклу.

Період обвалу передбачає стрімке загострення усіх протиріч, різке погіршення динаміки усіх кількісних показників економічної системи. Відбуваються порушення стійкості та процеси, які будуть формувати елементи системи в майбутньому.

Період пом'якшення кризи передбачає створення передумов для її подолання, переходу до фази депресії, яка забезпечує тимчасову рівновагу (на нижньому рівні) між системою, що втратила свою попередню силу, і новою системою, яка у фазі поживлення (коли криза і депресія вже позаду) створює можливості до нового підйому.

Узагальнення наукової літератури дозволило встановити, що дефініція поняття «криза» розглядається як: «... втрата контролю над ситуацією» [28]; «... незапланований та небажаний, обмежений в часі процес, який заважає і може зробити неможливим функціонування підприємства» [29]; «... широкомасштабна, непередбачена подія, що призводить до потенційно негативних результатів» [30]; «... певне рішення, поворотний пункт, тяжкий перехідний стан» [31]; «... широкомасштабна, непередбачена, переломна подія, яка призводить як до негативних наслідків у господарській діяльності внаслідок розбалансування системи підприємства, так і до позитивних наслідків ... через дію трансформаційних сил» [32]; «... одна із найбільш складних форм порушення фінансової рівноваги підприємства» [33]; «... невід'ємна частина життєвого циклу підприємства та є не лише негативним фактором, але й поштовхом для подальшого розвитку для ліквідації його найбільш слабких частин» [34].

Отже, на основі вищезазначеного можна застосувати сучасні дефініції до поняття «криза» за поділу на дві основні групи, одна з яких розглядає кризу як негативне явище, а друга – як переломний момент у життєвому циклі підприємства, як імпульс для подальшого розвитку, який може мати як негативні, так і позитивні наслідки. Саме тому перед менеджментом будь-якого підприємства постають завдання щодо виявлення можливих причин виникнення криз та їх моніторингу.

Внаслідок цього у науковій літературі сформувалися відмінні підходи до визначення причин виникнення кризи. Перша група дослідників стверджує, що криза може виникнути на будь-якому етапі життєвого циклу підприємства, а причинами його виникнення є негативні фактори зовнішнього середовища, як-от зміни податкової політики, посилення конкуренції, зниження попиту тощо [31, 33]. Друга група науковців аналізує причини виникнення криз у взаємозалежності циклічної економіки та життєвого циклу підприємства, що дозволяє їм розглядати це поняття як невід'ємну складову, де її виникнення - лише питання часу [3, 25]. Вважаємо, що, незважаючи на відсутність єдиного підходу серед представників різних економічних шкіл щодо визначення першопричин виникнення кризи, у реальних умовах будь-яка із перелічених вище обставин може виступати чинником кризи як на національному, так й на корпоративному рівнях, якщо будуть сформовані відповідні умови. Ці умови формуються сукупністю подій у зовнішньому середовищі та

характеристиками елементів внутрішнього потенціалу підприємства, які зумовлюють ризики або можливості для розвитку несприятливого або сприятливого сценарію.

На основі вищезазначеного можна передбачити варіанти розвитку умов щодо прояву та розвитку кризових явищ у діяльності будь-якого господарюючого суб'єкту як наслідок перевищення ризиків несприятливого розвитку подій над перспективами настання сприятливих умов (рис. 1).

Так, у першому варіанті (А) ризики виникнення кризи формуються за умови, коли елементи внутрішнього середовища підприємства не мають достатньої сили протидіяти зовнішнім загрозам, що виникають внаслідок негативного впливу чинників макросередовища. Водночас нові перспективи для розвитку підприємства, створені сукупністю позитивних подій у зовнішньому середовищі або здатністю підприємства використати сприятливі можливості ринкового середовища, мають потенціал нижче ризиків, що виникли. За таких умов імовірність розвитку несприятливого сценарію перевищує настання сприятливих умов.

Інший варіант (Б) передбачає, що ризики виникнення кризи формуються у випадку, якщо елементи внутрішнього середовища підприємства неспроможні використати нові можливості, зумовлені виникненням позитивних подій у зовнішньому середовищі. Водночас потенціал нових перспектив для підприємства, які формуються його спроможністю протидіяти зовнішнім загрозам, зумовлених негативним впливом суб'єктів і чинників макросередовища, є нижчим, ніж ризики, що виникли. Така ситуація засвідчує, що імовірність розвитку несприятливого сценарію перевищує імовірність прояву сприятливих умов.

Отже, причинами ймовірності виникнення кризи у представлених варіантах на рисунку 1 є зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ функціонування підприємства. При цьому виникнення та розвиток несприятливого сценарію створюють передумови та умови для запуску кризового процесу. Вважаємо, що доцільно розмежувати поняття «криза» як стан підприємства, який передбачає його дезорганізацію, та «кризовий процес» як нестабільний, динамічний процес зміни значень основних параметрів його внутрішнього та зовнішнього середовищ. У якості оцінювання ймовірності розвитку кризи доцільно використати зміни значень основних показників середовища функціонування підприємства.

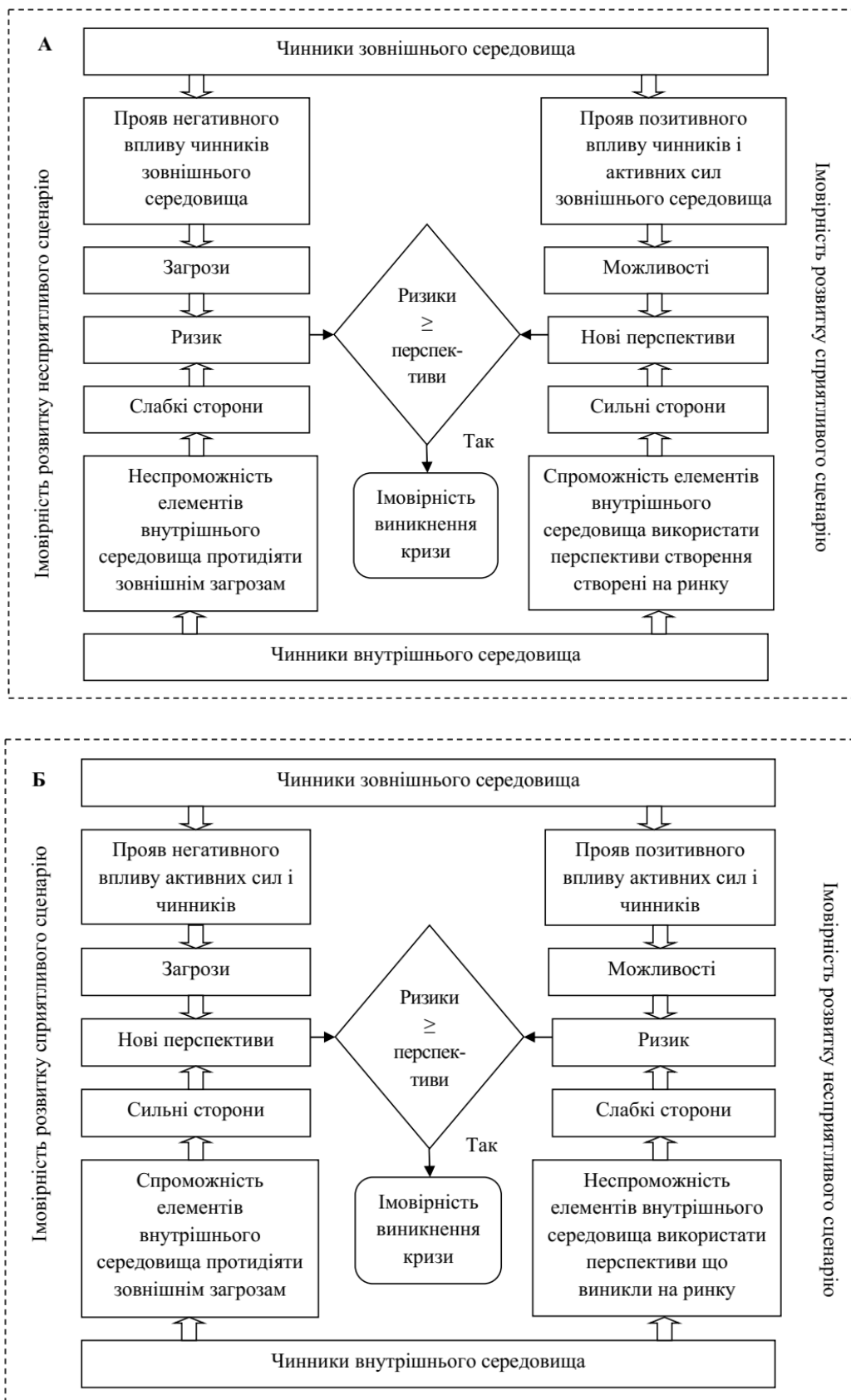

Рис. 1. Алгоритм формування умов виникнення кризи під впливом чинників середовища функціонування підприємства

Джерело: розроблено автором.

Під кризою доцільно розглядати стан підприємства в точці перелому, який визначається протиріччями між внутрішнім і зовнішнім середовищами. Відсутність можливості розв'язання цих протиріч може спричинити незворотні наслідки для системи функціонування. Оскільки підприємство є відкритою економічною системою, на результати функціонування якого значний вплив має зовнішнє середовище, то важливою умовою досягнення економічної стійкості є гнучке пристосування елементів внутрішнього потенціалу до умов зовнішнього середовища. У ситуації нарощення дисбалансів у внутрішньому середовищі підприємства відбувається порушення його цілісності та зв'язків між його складовими елементами, що зумовлює часткову або повну втрату можливості ефективного здійснення господарської діяльності.

Під кризовим процесом підприємства доцільно розглядати процес, який змінює його стан під впливом протиріч між внутрішнім та зовнішнім середовищами, які постійно змінюють значення основних їх параметрів та мають неперервний, динамічний, нестабільний, циклічний характер. Зазначимо, що, незалежно від причин виникнення, механізм розвитку кризового процесу на підприємстві є незмінним, а основною його характеристикою є втрата рівноваги та фінансової стабільності внаслідок загострення протиріч елементів системи. Отже, кризовий процес починає виникати за умови невідповідності внутрішнього стану підприємства його макросередовищу, що може привести до можливої його ліквідації.

Зазначимо, що виникнення та розвиток кризового стану підприємства проходять послідовні етапи, кожний наступний із яких характеризується більш високою силою прояву негативного впливу кризових явищ. Саме тому існує необхідність налагодити систематичне спостереження за етапами кризового процесу, які спровоковані негативним впливом чинників середовища функціонування підприємства, що сприятиме оперативному виявленню характеру впливу початкового явища на події, що відбуваються на кожному етапі. Очевидно, що виникнення та розвиток кризового процесу на підприємстві проходить такі етапи: початковий - характеризується станом рівноваги внутрішнього та зовнішнього середовищ функціонування підприємства, тобто, відсутністю потенційної загрози появи кризових явищ. Перший етап характеризується виникненням факторів, вплив яких зумовлює невідповідність внутрішнього і зовнішнього середовищ підприємства, однак причини прояву кризи лише формуються та не мають істотного впливу на його діяль-

ність. На другому етапі відбувається розвиток кризового процесу, що зумовлює порушення рівноваги внаслідок чіткої невідповідності внутрішнього і зовнішнього середовищ підприємства, однак така невідповідність має місце лише за окремими напрямками діяльності. Третій етап передбачає втрату рівноваги підприємства, що характеризується умовою повної невизначеності. На четвертому етапі підприємство може перейти до процедури банкрутства або на основі санаційних заходів відновлює рівновагу та повертається до початкового етапу.

Отже, кризовий процес характеризується послідовністю проходження етапів від моменту виникнення протиріч між внутрішнім і зовнішнім середовищами, які негативно впливають на стійкість економічного стану, до досягнення підприємством докризових параметрів, тобто, до моменту відновлення рівноваги. Зазначимо, що при визначенні періоду кризового процесу нами додержані загальноприйняті наукові принципи періодичності, неперервності, динамічності, нестабільності, циклічного характеру його протікання. Водночас необхідно враховувати й ту обставину, що, залежно від умов та факторів виникнення, кожна криза має властиві лише для неї характеристики, що вимагає визначення її виду.

У науковій літературі детально висвітлено ознаки класифікації криз та описано їх види [35, 36], що є надзвичайно важливим для їх виявлення, ідентифікації, комплексного аналізу причин їх виникнення, дозволить розробити та прийняти раціональні управлінські рішення щодо їх подолання та мінімізації прояву негативного впливу на результативність підприємства. Зазначимо, що сукупністю властивостей кризи можливо визначити її силу, масштаб та тривалість, або одержати характеристику кризового стану.

Вважаємо, що важливо у дослідженні вивчити особливості протікання кризи за етапами на основі урахування динаміки показників розвитку підприємства. Класифікація за динамічними показниками розвитку кризи за циклами кризового процесу сприятиме розробці обґрунтованих управлінських рішень в системі антикризового управління та комплексного вивчення особливостей динаміки розвитку підприємства як складної системи.

Стійкість складних економічних систем характеризується відносною рівновагою факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ. Відомо, що нові впорядковані структури виникають в результаті хаотичних процесів через біфуркаційні точки, а також через флук-

туаційні впливи, що породжує нові властивості систем. Водночас важливою характеристикою точки біфуркації є непередбачуваність подальшої траєкторії розвитку системи.

Синергетичний підхід передбачає, що траєкторія розвитку системи залежить як від властивої тенденції розвитку, так і від її реакції на вплив зовнішніх чинників. Це означає, що навіть незначні збурення в період порушення рівноваги можуть істотно вплинути на траєкторію розвитку системи. У такі періоди важливо використовувати раціональні організаційно-управлінські впливи менеджментом підприємства, які узгоджуються із внутрішніми тенденціями розвитку системи.

У рамках кризового процесу виділяють такі періоди: втрата рівноваги, падіння, ковзання, гальмування, підйом, відновлення рівноваги. Так, існує три перших періоди, які висвітлено в класичній теорії антикризового менеджменту: продромальний [37] або латентна криза [38], гостра криза і хронічна криза. Однак, якщо розглядати кризу із урахуванням переломних моментів у розвитку економічної системи, які спроможні змінити траєкторію розвитку кризового процесу у будь-якому напрямі, тобто, як на етапі підйому, так і спаду, у них є ймовірність настання ефекту біфуркацій. Це означає, що навіть у ситуації початку процесу, покращення стану підприємства можуть спостерігатися ознаки продовження кризового процесу, що свідчить про низьку результативність системи менеджменту підприємства до реалізації структурних змін, а також зміни стратегії розвитку із урахуванням мінливих зовнішніх умов при обмежених виробничих ресурсах.

Водночас в точках етапів проходження кризового процесу кризи розглядаються як проміжні, а в точках переходу від «спадної» динаміки до «зростаючої» – як заключна. Ця криза завершується або успішним її подоланням, або ліквідацією підприємства.

Отже, криза у науковій літературі розглядається як неспроможність, як передумова, переломний момент в розвитку підприємства, як єдина точка біфуркації. Очевидно, що до настання періоду втрати рівноваги будь-яке підприємство як організаційна система перебуває в рівноважному стані, тобто, додержується баланс між його внутрішнім і зовнішнім середовищами. За умови зміни параметрів одного із чинників баланс порушується, але за інерцією підприємство намагається утримувати позиції на ринку. Початок цього періоду слід розглядати на рівні стратегічної кризи, яка виникає внаслідок відсутності дієвого стратегічного управління. Наступний період падіння почи-

нається після кризи ліквідності, зумовлений зростанням заборгованості підприємства перед кредиторами, внаслідок чого знижуються значення показників загальної, проміжної та абсолютної ліквідності.

Період ковзання починається після кризи неплатоспроможності, який може призвести до ліквідації підприємства за умови невчасного прийняття дієвих заходів антикризового управління. Очевидно, що процес відновлення платоспроможності підприємства передбачає залучення зовнішніх джерел фінансування за умови відсутності власних ліквідних ресурсів. Період гальмування починається після подолання критичного дисбалансу зовнішнього та внутрішнього середовищ функціонування підприємства, коли створено передумови та умови до уповільнення впливу кризових факторів внаслідок чого з'являється можливість відновлення функціонування у звичайному режимі. Щодо періоду підйому, то основною його характеристикою є недостатність обсягу ліквідних ресурсів, а період відновлення – зменшення величини заборгованості підприємства, що зумовить підвищення значень показників ліквідності до науково-обґрунтованих.

Кризи характеризується нестабільним і динамічним характером їх прояву, що зумовлено швидкістю наростання деструктивних явищ за періодами проходження кризового процесу. З метою пом'якшення і/або подолання кризи доцільно використовувати заходи антикризового менеджменту, що можливо забезпечити на основі побудови кривої його життєвого циклу. Відомо, що у теорії антикризового менеджменту обґрунтовано моделі фази життєвого циклу, серед яких найбільш поширеними є такі: «крива питання» М. Ломбарді, чотириетапна модель С. Фінка, п'ятиетапна – І. Митроффа тощо. Однак, незалежно від кількості фаз, які запропоновані дослідниками, модель побудована за часовою ознакою: до, після і в період кризи. Так, триетапна модель виділення таких періодів: докризовий, кризовий, посткризовий; чотириетапна: потенційна криза (стратегічна криза) – продромальний період; скрита (латентна) криза, криза результатів - початок кризи; гостра переборна криза (криза ліквідності) хронічна криза; гостра непереборна криза (банкротство) розв'язання кризи; п'ятиетапна – виявлення сигналу, зондування та запобігання, кризовий період, латентна криза, криза результатів, початок кризи; стримування втрат, відновлення; аналіз [37-40].

Очевидно, що деталізація процесу розвитку кризи за періодами має умовний характер та його використання залежить від завдань,

поставлених у дослідженні. Однак, дослідження кризового процесу за періодами протікання дозволить забезпечити повноту вивчення всіх деструктивних явищ кризи та розробити відповідні заходи антикризового менеджменту.

Висновки. Обґрунтовано, що економічна криза уособлює складну структуровану та багатофакторну систему, яка передбачає наявність різноманітних і не завжди видимих для дослідника взаємозв'язків із зовнішнім середовищем. Характерною рисою кризи є її постійність як невід'ємна частина будь-якої соціально-економічної системи, незалежно від часового періоду, типу виробничо-господарських відносин, рівня інноваційних технологій тощо. Це означає, що у нинішніх умовах кризи слід визнати важливим атрибутом економічних відносин, який доцільно враховувати при формуванні стратегічних планів і прогнозів у сучасних умовах господарювання. У зв'язку із цим менеджменту підприємства важливо забезпечити пошук та обґрунтування механізмів досягнення високого рівня адаптації та стійкості в умовах турбулентності ринкового і значних змін макросередовища не лише винятково економічного характеру. Саме тому будь-які науково-методичні рекомендації з антикризового менеджменту повинні мати комплексний характер та враховувати супутні кризові явища і форми, яких вони можуть набувати.

У дослідженні визначено, що поняття «криза» розглядається як негативне явище, а також як переломний момент у життєвому циклі підприємства, тобто, як імпульс для подальшого розвитку, який може мати як негативні, так і позитивні наслідки. Авторський підхід до дефініції поняття кризового стану передбачає розгляд стану підприємства в точці перелому, що визначається протиріччями між внутрішнім і зовнішнім середовищами, які, за відсутності можливості їх розв'язання, можуть спричинити незворотні наслідки для його системи функціонування.

Обґрунтовано необхідність вивчення кризи здійснювати за етапами кризового процесу, у якому можна виділити такі періоди: втрата рівноваги, падіння, ковзання, гальмування, підйом, відновлення рівноваги. За такого підходу існує можливість виділяти так звані переломні моменти у розвитку кризового процесу, тобто, точки біфуркації, у яких підприємство стає нестійким, та виділити такі види кризи: стратегічна, ліквідності, неплатоспроможності, критична, що сприятиме одержанню якісної інформації щодо кожного періоду фази кризи, залежно від змін параметрів потенціалів зовнішнього та внутрішнього середовищ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Каціцка Г., Намлієв Є. Кризові явища як основа виникнення дестабілізаційних процесів в економіці: актуальність теорій та розвиток кризисологічних досліджень. Київський економічний науковий журнал. 2023. С.103–116. URL: <https://doi.org/10.32782/2786-765X/2023-1-13>
2. Григор'єва О., Міщенко А. О. Кризові явища в економіці та їх прояви на підприємстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 13(1). С. 76–79.
3. Ткачук А. Ю., Біляк Т. О., Виговський В. Г. Розуміння природи криз та ризиків у процесі забезпечення ефективності управління підприємством. Економіка, управління та адміністрування. 2023. 1(103), С. 70–75. URL: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-1\(103\)-70-75](https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-70-75)
4. Хринюк О., Очеретяна О. Фактори виникнення кризових явищ та забезпечення сталого розвитку підприємства. Економіка та суспільство. 2021. (26). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-47>
5. НБУ. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд березень 2024 року. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MMR_2024-03.pdf?v=7
6. Дубель М. Циркулярна економіка як механізм досягнення цілей сталого розвитку в умовах глобалізації та діджиталізації світової економіки. Економіка та суспільство. 2022. (39). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-13>
7. Тюріна Н. М., Карвацка Н. С., Назарчук Т. В. Кризи у розвитку соціально-економічних систем та причини їх виникнення. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2019. № 1. С. 198–203.
8. Mill Stuart John. Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy. URL: <http://digamoo.free.fr/mill1848-1.pdf>
9. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том I. Кн. I. Пер. з нім. за ред. Д. Рабиновича. Київ: Партвидав ЦК КП(б)У. 1934.
10. Acharya R.C. ICT use and total factor productivity growth: intangible capital or productive externalities? Oxford economic papers. 2016. № 1. P. 16–39.
11. Willett Allan H. The Economic Theory of Risk and Insurance. URL: https://www.casact.org/sites/default/files/database/forum_91wforum_91wf469.pdf
12. Keynes J. M. A Treatise on Probability. URL: <https://www.gutenberg.org/files/32625/32625-pdf.pdf>
13. Reimann B. C. Managing for value: A guide to value-based strategic management. Blackwell Pub. 1990. 240 p.
14. Charles R. Hulten, Janet X. Hao. The role of intangible capital in the transformation and growth of the Chinese economy. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 2012. 44 p.
15. Hes Aleš. Globalization – the source of new crises. 2021. SHS Web of Conferences 129, 10004. URL: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2021/40/shsconf_glob2021_10004.pdf

16. Fortunapo Piergiuseppe. Rethinking globalisation in an age of crises. URL: <https://www.socialeurope.eu/rethinking-globalisation-in-an-age-of-crises>
17. Шуст О. А., Варченко О. М., Крисанов Д. Ф. та ін. Аграрні та агропродовольчі структури в умовах посилення турбулентності: монографія. Київ: ТОВ «ТРОПЕА», 2023. 440 с.
18. Антикризова політика в реальному секторі економіки України: пріоритетні напрями і завдання: аналіт. доп. // Собкевич О.В., Шевченко А.В., Русан В.М. та ін.; за наук. ред. Я.А. Жаліла. Київ: НІСД, 2022. 72 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/antikriz-realsektor-doklad-2022-pogodzheno_07.pdf
19. Kondratiev N. D. The long waves in economic life. *The Review of Economics and Statistics*, 1935. Vol. 17, No. 6.
20. Жаворонок А. В. Теоретичні основи дослідження класифікації економічних циклів. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2021. № 4 (28). С. 26–34.
21. Kuznets S. S. *Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade, United States, 1919-1925*. New York, 1926.
22. Juglar C. *Des crises commerciales et de leur retour periodique en France < en Angleterre et aux Etats-Unis*. Clement Juglar. Paris, 1862.
23. Kitchin Joseph. *Cycles and Trends in Economic Factors*. *The Review of Economics and Statistics*, 1923. Vol. 5, No. 1. P. 10–16. URL: <https://doi.org/10.2307/1927031>
24. Шуст О. А., Варченко О. М., Крисанов Д. Ф., Драган О. О., Ткаченко К. В. Сучасні аграрні кризи і складові стійкості харчової індустрії України. *Економіка та управління АПК*. 2022. № 1. С. 6–26. URL: <https://doi.org/10.33245/2310-9262-2022-172-1-6-26>
25. Shust, O. A., Varchenko, O. M., Krysanov, D. F., Dragan, O. O., Tkachenko, K. V., & Varchenko, O. O. Modern trends in the development of plant production under agrarian crises. *Agricultural Science and Practice*, 2024. 10 (3), 16–34. URL: <https://doi.org/10.15407/agrisp.10.03.016>
26. Schumpeter Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Capitalism, Socialism and Democracy. New York: Harper & Row, 1942, 381 p.
27. Мушнікова С.А. Формування параметричних обмежень безпеки розвитку та життєвих циклів підприємства. *Бізнес Інформ*. 2020. № 2. С. 252–258. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-2-252-258>
28. Green Peter Sheldon. *Winning PR Tactics: Effective Techniques to Boost Your Sales*. Financial Times Prentice Hall, 1994. 192 p.
29. Grenz T. *Deminsionen und Typen der Unternehmenskrise: Analysemoeglichkeiten Auf Der Grundlage Von Jahresabschlussinformationen*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1987. 294 p.
30. Barton L. *Crisis in organizations: Managing and communicating in the Heat of Chaos*. Cincinnati. Ohio: SouthWestern, 1993. 256 p.
31. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством: підручник. К.: КНТЕУ, 2005. 824 с.
32. Ткаченко А. М., Слесць О. П. Сучасний підхід до антикризового управління машинобудівним підприємством. Монографія. Запоріжжя: Видавництво Запорізької державної інженерної академії, 2010. 277 с.
33. Бланк І. А. *Фінансовий менеджмент: підручник*. К.: Ніка-Центр, 2014. 656 с.
34. Pauchant, T. C. *La gestionsystemique des crises et la prevention de la contr-production*. *Rev. Francaise de Gestion*. 1996. № 108. P. 90–99. URL: https://jglobal.jst.go.jp/en/detail?JGLOBAL_ID=200902152169842457
35. Ткаченко А. М., Калюжна Ю. В. Криза: сутність, класифікація та причини виникнення. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. 2013. Том. 2. №1. URL: <https://doi.org/10.31498/2225-6407.1.2013.18985>
36. Кулиняк І. Я., Жигало І. І., Горбенко Т. М. Кризові ситуації на підприємствах: сутність, класифікація, загрози виникнення та заходи реагування. *Економіка та управління підприємствами*. 2021. Вип. 51. DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastructure51-27>
37. Fink S. *Crisis Management: Planning for the Inevitable*. Bloomington: iUniverse, 2000. 245 p.
38. Krystek U. *Unternehmungskrisen: Beschreibung, Vermeidung und Bewältigung überlebenskritischer Prozesse in Unternehmungen*. German: Gabler, Wiesbaden, 1987. 328 p.
39. Muller-Stewens G. *Strategisches Management: wie strategische Initiativen zum Wandel führen*. Stuttgart: Schäffer-Poeschel, 2016. 702 p. URL: https://ebooks.fachzeitungen.de/ciando.com/img/books/extract/379926982_7_lp.pdf
40. Pauchant T., Mitroff I. *Transforming the Crisis-Prone Organization: Preventing Individual, Organizational, and Environmental Tragedies* Jossey- Bass, San Francisco, CA 1992. 227 p. URL: <https://doi.org/10.1002/sres.3850090410>

REFERENCES

1. Katsytska, H., Namliiev, Ye. (2023). Kryzovi yavysycha yak osnova vynyknennia destabilizatsiinykh protsesiv v ekonomitsi: aktualnist teorii ta rozvytok kryzysolohichnykh doslidzhen [Crisis phenomena as the basis of the emergence of destabilizing processes in the economy: the relevance of theories and the development of crisis research]. *Kyivskiy ekonomichnyi naukovy zhurnal [Kyiv Economic Scientific Journal]*. 103–116 pp. Available at: <https://doi.org/10.32782/2786-765X/2023-1-13>
2. Hryhorieva, O., Mishchenko, A. O. (2017). Kryzovi yavysycha v ekonomitsi ta yikh proiavy na pidpriemstvi [Crisis phenomena in the economy and their manifestations at the enterprise]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seria: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitovu hospodarstvo [Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International economic relations and the world economy]*. Issue 13(1). 76–79 pp.

3. Tkachuk, A. Yu., Biliak, T. O., Vyhovskyi, V. H. (2023). Rozuminnia pryrody kryz ta ryzykiv u protsesi zabezpechennia efektyvnosti upravlinnia pidpriemstvom [Understanding the nature of crises and risks in the process of ensuring the effectiveness of enterprise management]. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannya* [Economy, management and administration]. 1(103), 70–75 pp. Available at: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-1\(103\)-70-75](https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-70-75)
4. Khryniuk, O., Ocheretiana, O. (2021). Faktory vynykennia kryzovykh yavlyshch ta zabezpechennia staloho rozvytku pidpriemstva [Factors of crisis phenomena and ensuring sustainable development of the enterprise]. *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and society]. Vol. (26). Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-47>
5. NBU. Shchomisiachnyi makroekonomichnyi ta monetarnyi ohliad berezen 2024 roku [Monthly Macroeconomic and Monetary Review March 2024]. Available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MMR_2024-03.pdf?v=7
6. Dubel, M. (2022). Tsyrukliarna ekonomika yak mekhanizm dosiahnennia tsilei staloho rozvytku v umovakh hlobalizatsii ta didzhitalizatsii svitovoi ekonomiky [Circular economy as a mechanism for achieving the goals of sustainable development in the conditions of globalization and digitalization of the world economy]. *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and society]. Vol.(39). Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-13>
7. Tiurina, N. M., Karvatska, N. S., Nazarchuk, T. V. (2019). Kryzy u rozvytku sotsialno-ekonomichnykh system ta prychny yikh vynykennia [Crises in the development of socio-economic systems and their causes]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky* [Bulletin of the Khmelnytskyi National University. Economic sciences]. No. 1. 198–203 pp.
8. Mill Stuart John. Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy. Available at: <http://digamoo.free.fr/mill1848-1.pdf>
9. Marks, K. Kapital [Capital]. Krytyka politychnoi ekonomii [Criticism of political economy]. Tom I. Kn. I. Per. z nim. za red. D. Rabynovycha. Kyiv: Partvydav TsK KP(b)U. 1934 p.
10. Acharya, R. C. (2016). ICT use and total factor productivity growth: intangible capital or productive externalities? *Oxford economic papers*. № 1. 16–39 pp.
11. Willett Allan, H. The Economic Theory of Risk and Insurance. Available at: https://www.casact.org/sites/default/files/database/forum_91wforum_91wf469.pdf
12. Keynes, J. M. A Treatise on Probability. Available at: <https://www.gutenberg.org/files/32625/32625-pdf.pdf>
13. Reimann, B. C. (1990). Managing for value: A guide to value-based strategic management. Blackwell Pub. 240 p.
14. Charles, R. Hulten, Janet X. Hao (2012). The role of intangible capital in the transformation and growth of the Chinese economy. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 44 p.
15. Hes, Aleš (2021). Globalization – the source of new crises. *SHS Web of Conferences* 129, 10004. Available at: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2021/40/shsconf_glob2021_10004.pdf
16. Fortunapo Piergiuseppe. Rethinking globalisation in an age of crises. Available at: <https://www.socialeurope.eu/rethinking-globalisation-in-an-age-of-crises>
17. Shust, O. A., Varchenko, O. M., Krysanov, D. F. (2023). Ahrarni ta ahroprodovolchi struktury v umovakh posylennia turbulentsnosti: monohrafiia [Agrarian and agro-food structures in conditions of increased turbulence: monograph]. Kyiv: «TROPEA», 440 p.
18. Sobkevych, O. V., Shevchenko, A. V., Rusan, V. M. (2022). Antykryzova polityka v realnomu sektori ekonomiky Ukrainy: priorytetni napriamy i zavdannia [Anti-crisis policy in the real sector of the economy of Ukraine: priority directions and tasks]. 72 p. Available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/antikriz-realsektor-doklad-2022-pogodzheno_07.pdf
19. Kondratiev, N. D. (1935). The long waves in economic life. *The Review of Economics and Statistics*. Vol. 17, No. 6.
20. Zhavoronok, A. V. (2021). Teoretychni osnovy doslidzhennia klasyfikatsii ekonomichnykh tsyklyv [Theoretical foundations of the study of the classification of economic cycles]. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia* [Problems and prospects of economics and management] No. 4 (28). 26–34 pp.
21. Kuznets, S. S. (1926). *Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade, United States, 1919–1925*. New York.
22. Juglar, C. (1862). *Des crises commerciales et de leur retour periodique en France < en Angleterre et aux Etats-Unis*. Clement Juglar. Paris.
23. Kitchin, Joseph (1923). *Cycles and Trends in Economic Factors*. *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 5, No. 1. 10–16 pp. Available at: <https://doi.org/10.2307/1927031>
24. Shust, O. A., Varchenko, O. M., Krysanov, D. F., Drahan, O. O., Tkachenko, K. V. (2022). Suchasni ahrarni kryzy i skladovi stiikosti kharchovoi industrii Ukrainy [Modern agrarian crises and components of sustainability of the food industry of Ukraine]. *Ekonomika ta upravlinnia APK* [Economy and management of agriculture]. No. 1. 6–26 pp. Available at: doi.org/10.33245/2310-9262-2022-172-1-6-26
25. Shust, O. A., Varchenko, O. M., Krysanov, D. F., Dragan, O. O., Tkachenko, K. V., Varchenko, O. O. (2024). Modern trends in the development of plant production under agrarian crises. *Agricultural Science and Practice* 10(3), 16–34 pp. Available at: <https://doi.org/10.15407/agrisp10.03.016>
26. Schumpeter, Joseph A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Capitalism, Socialism and Democracy. New York: Harper & Row, 381 p.
27. Mushnikova, S. A. (2020). Formuvannia parametrychnykh obmezhen bezpeky rozvytku ta zhyttievyykh tsyklyv pidpriemstva [The formation of parametric restrictions on the security of the devel-

opment and life cycles of the enterprise]. *Business Inform.* No. 2. 252–258 pp. Available at: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-2-252-258>

28. Green, Peter Sheldon (1994). *Winning PR Tactics: Effective Techniques to Boost Your Sales*. Financial Times Prentice Hall, 192 p.

29. Grenz, T. (1987). *Deminsionen und Typen der Unternehmenskrise: Analyse-moeglichkeiten Auf Der Grundlage Von Jahresabschlussinformationen*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 294 p.

30. Barton, L. (1993). *Crisis in organizations: Managing and communicating in the Heat of Chaos*. Cincinnati, Ohio: SouthWestern, 256 p.

31. Ligonenko, L. O. (2005). *Anti-crisis management of the enterprise: textbook*. K.: KNTEU. 824 p.

32. Tkachenko, A. M., Yelets, O. P. (2010). *Suchasnyi pidkhid do antykryzovoho upravlinnia mashynobudivnym pidpriemstvom*. Monohrafiia [A modern approach to anti-crisis management of a machine-building enterprise. Monograph]. Zaporizhzhia: Publishing House of the Zaporizhzhia State Engineering Academy. 277 p.

33. Blank, I. A. (2014). *Finansovyi menedzhment: pidruchnyk* [Financial management: a textbook]. K.: Nika-Center. 656 p.

34. Pauchant, T. C. (1996). *La gestionsystemique des crises et la prevention de la contr-production*. *Rev. Francaise de Gestion*. 1996. № 108. 90–99 pp. Available at: https://jglobal.jst.go.jp/en/detail?JGLOBAL_ID=200902152169842457

35. Tkachenko, A. M., Kalyuzhna, Yu. V. (2013). *Kryza: sutnist, klasyfikatsiia ta prychny vynyknennia* [Crisis: essence, classification and causes of occurrence]. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti* [Theoretical and practical aspects of economics and intellectual property]. 2013. Vol. 2. No 1. Available at: <https://doi.org/10.31498/2225-6407.1.2013.18985>

36. Kulinyak, I. Ya., Zhigalo, I. I., Horbenko, T. M. (2021). *Kryzovi sytuatsii na pidpriemstvakh: sutnist, klasyfikatsiia, zahrozy vynyknennia ta zakhody reahuvannia* [Crisis situations at enterprises: essence, classification, threats and response measures]. *Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy* [Economics and enterprise management]. 2021. Issue 51. DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastruct51-27>

37. Fink, S. (2000). *Crisis Management: Planning for the Inevitable*. Bloomington: iUniverse. 245 p.

38. Krystek, U. (1987). *Unternehmungskrisen: Beschreibung, Vermeidung und Bewältigung überlebenskritischer Prozesse in Unternehmungen*. German: Gabler, Wiesbaden. 328 p.

39. Muller-Stewens, G. (2016). *Strategisches Management: wie strategische Initiativen zum Wandel führen*. Stuttgart: Schäffer-Poeschel. 702 p. Available at: https://ebooks.fachzeitungen.de/ciando.com/img/books/extract/3799269827_lp.pdf

40. Pauchant, T., Mitroff, I. (1992). *Transforming the Crisis-Prone Organization: Preventing Individual, Organizational, and Environmental Tragedies*. Jossey-Bass, San Francisco. 227 p. Available at: <https://doi.org/10.1002/sres.3850090410>

Theoretical foundations of the emergence and development of crisis phenomena in economic systems

Hryhorian R. H.

The article summarizes the theoretical foundations of the emergence and development of crisis phenomena in economic systems and the peculiarities of their manifestation at the macro level. It is emphasized that the economic crisis represents a complexly structured and multifactorial system of relationships with the external environment, as well as a multicomponent internal structure, which complicates the process of its study. It has been established that in the scientific literature, the position of considering the crisis as an unfavorable situation in the development of individual economic systems prevails, however, there are different approaches to the definition of this concept, as well as the predominance of its favorable and unfavorable characteristics.

The theoretical principles of economic science regarding the understanding of the essence of economic crises are summarized and the following approaches are highlighted: classical, rational combination of market self-regulation and state regulation, intermediary-behavioral. It was established that the crisis was viewed as a factor of negative impact on the economy, caused by the instability of the markets, and also as a process that requires prompt response in order to stabilize the crisis situation and neutralize its consequences.

Attention is drawn to such a characteristic of the crisis as its duration, which depends on the state of the external and internal environment of the functioning of economic systems, which requires a detailed identification of its factors and vectors of influence. The existing approaches to the definition of the concept of «crisis» are systematized and two main groups are distinguished, one of which considers the crisis as a negative phenomenon, and the second – as a turning point in the life cycle of the enterprise, as an impulse for further development, which can have both negative and positive effects. consequences. On the basis of which, a conclusion was made about the need for the management of any enterprise to monitor its functioning environment in order to identify possible causes of crises and their monitoring.

It is substantiated by the reasons for the probability of a crisis at the enterprise level due to changes in the external and internal environment of its functioning. It is proposed to distinguish the concept of «crisis» as a state of the enterprise, which involves its disorganization, and «crisis process» as an unstable, dynamic process of changing the values of the main parameters of its internal and external environment.

The author's approach to the examination of the crisis involves considering the state of the enterprise at the breaking point, which is determined by the contradictions between the internal and external environment, which, in the absence of the possibility of their resolution, can cause irreversible consequences for its functioning system. Regarding the understanding of the crisis process, it should be considered as a process that changes the state of the enterprise due to the

influence of contradictions between the internal and external environment, which constantly changes the values of their main parameters and has a continuous, dynamic, unstable, cyclical nature. It is argued that the crisis process begins to arise if the internal state of the enterprise does not match its macro environment, which can lead to its possible liquidation. The need to study the crisis according to the stages of

the crisis process is substantiated, which will allow to determine the bifurcation points at which the enterprise becomes unstable, according to the periods of the development of the crisis process, and to distinguish the following types of crisis: strategic, liquidity, insolvency, critical.

Key words: crisis, crisis process, economic system, enterprise, crisis duration, bifurcation points.

Copyright: Григорян Р.Х. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Григорян Р.Х.

<https://orcid.org/0009-0004-5119-1748>